

A kunok 1094-es hadjárata a Bizánci Birodalom területén

A kelet-európai régióban a XI. század második felében megjelenő kunok a mongol hódításig jelentős szerepet töltek be a térségben. A XI. század utolsó évtizedeiben már nemcsak a kunok délorosz steppei területeivel közvetlenül szomszédos rusz fejedelemségek, hanem távolabb, a Balkán-félszigeten levő Bizánci Birodalom, majd a Kárpát-medencei Magyar Királyság is szembesült az újonnan megjelent török nyelvű nomád nép portyázó hadjárataival. Tanulmányomban miután röviden ismertetem a kunok és a Bizánci Császárság közötti kapcsolatokat a XI. században, a kunok 1094-es birodalom elleni támadását fogom részletesen megvizsgálni az írott források, elsősorban a bizánci császárlánynak, Anna Komnénének¹ Alexias című munkája alapján.²

Az írott kútfők tanúsága szerint a kunok 1054–1055-ben jelentek meg Kelet-Európában.³ A délorosz steppe elfoglalása után hamarosan feltűntek a Kárpátoktól keletre is, de régészeti és írott forrásaink alapján egyaránt arra következtethetünk, hogy a kunok egy ideig még nem költöztek a Dnyesztertől nyugatra, a steppe nyugati végeit jelentő Moldvába és Havasalföldre, bár ellenőrzésük alatt tarthatták a területet.⁴

A kor egyik legjelentősebb hatalma, a Bizánci Birodalom is hamarosan szembesült az újonnan megjelent török nyelvű nomád néppel.⁵ Bizánci források alapján először 1078-ban támadtak a birodalom ellen. Ekkor a Paristrion⁶ területén élő besenyőkkel szövetség-

* A tanulmány megírását a 68762 számú OTKA pályázat támogatta.

¹ Anna Komnéné (1083–1153) a Bizánci Birodalom hatalmát helyreállító Komnénos-dinasztia alapítójának, a császár I. Alexios Komnénosnak (1081–1118) és feleségének, Eiréné Dukainának nyolc gyermeke közül az elsőszülött volt. Ennek következtében öccse, a későbbi II. Jóannés Komnénos (1118–1143) 1087-es születéséig, illetve az 1092-es trónörökös jogok ráruházásáig Anna volt a bizánci trón várományosa. Ezért, és a Dukas-családdal kötött egyezmény miatt, Annát a korábbi császár, VII. Michael Dukas (1071–1078) és Alániai Mária fiával, Konstantinossal jegyezték el. Konstantinos korai halála után Anna jegyese, majd férje Niképhoros Bryennios lett, és a császárlány az ő számára kívánta megszerezni a bizánci trónt. 1118-ban, miután sikertelenül igyekezett testvérét megfosztani a tróntól, kolostorba vonult, ahol megírta apja, I. Alexios történetét, az Alexiaszt. Egyes feltételezések szerint nem zárható ki, hogy a korban is rendkívül tanulnak számító császárlány férjének, Niképhoros Bryenniosnak (1062–1137) a *Τηλ ἱστορίας* c. torzóban maradt munkájához összegyűjtött anyagát saját élményeivel kiegészítve rendszerezte, stílusában egységesítette. A férjére utalhat az, hogy a munka jelentős részét hadiesemények leírása képezi, ezek pedig gyakran olyan részletesek és alaposak, hogy személyes jelenlétet feltételeznek. L. HOWARD-JOHNSTON 1996. 260–303. Howard-Johnston feltételezését cáfoló tanulmányokat l. az *Anna Komnene and her times* c. kötetben, ed. TH. GOUMA-PETERSON. NEW YORK–LONDON 2000. A korszakkal kapcsolatos egyik legkitűnőbb forrás, a tizenöt könyvből álló mű végső formájában – még ha Howard-Johnstonnak részben igaza is van – mégis csak Anna Komnéné munkájának tekinthető.

² Az óorosz öskronika, *Az elmúlt idők története (elbeszélése)* (Povest' vremennyh let) egyetlen mondatban írja le, hogy a kunok Devgeničszel görög, azaz bizánci földre vonultak, majd harcok után a császár elfogta Devgeničet, és megvakította (PVL I. 148., 349.). A bizánci szerzők közül még háromnál szerepel a történet röviden összefoglalva. Így a XII. században élő Zonaras (ZONARAS 305–306), a kortárs Michael Glykas (GLYKAS 621.), valamint a XIII. századi Theodóros Skutariótés írnak az eseményekről (DE FRANKOPAN 2005. 147.).

³ PVL I. 109, 309.

⁴ PÁLÓCZI HORVÁTH 1994. 34.

⁵ A Bizánci Birodalom és a kunok közti kapcsolatok összefoglalását l. RASOVSKIJ 1935.; DIACONU 1978.

⁶ Az I. Bolgár Cárság megszűnése (1018) lehetővé tette, hogy II. Basileios bizánci császár (976–1025) az Al-Duna vidékét megszervezze és beillesse a birodalomba. Paristrion vagy Paradunavon thema (*Παριστριων*,

ben a mai Törökország északnyugati részén levő Adrianopolist (ma Edirne) ostromolták.⁷ A támadók azonban, miután hírvél vették, hogy bizánci sereg közeledik, visszavonultak.

A XII. század egyik legkiválóbb bizánci szerzőjének, Anna Komnénének műve szerint a következő megjelenésük a Bizánci Birodalom területén 1087-ben szintén a besenyők hívásának köszönhető. A dristrai (ma a bulgáriai Silistra) csata helyszínére késve érkező kunok azonban, mivel a besenyők nem akarták megosztani velük a szerzett zsákmányt, a segítséget kérő szövetségeseik ellen fordultak, és azok csúfos vereséget szenvedtek a kunoktól. A kunok visszavonultak, mivel elfogytak tartalékaik,⁸ és mert feltehetően ekkoriban még nem ismerték kellően a Balkán-félsziget hatalmi viszonyait. Két évvel később, 1089-ben ismét a Bizánci Birodalom területein voltak. Céljuk a besenyők elleni bosszú volt, de I. Alexios Komnénos bizánci császárnak (1081–1118) sikerült harc nélkül visszafordítania a kunokat.⁹

Néhány évvel később, 1091 elején azonban olyan helyzetbe került a II. Basileios császár 1025-ös halála után hanyatló fázisban levő Bizánci Birodalom, amelyben a „barbár” kunok nyújtotta segítség tulajdonképpen Konstantinápolyt mentette meg, a várost ugyanis a szárazföldről a besenyők, a tengerről pedig a smyrnai emír, Tzachas kerítette be. Az 1091. április 29-i lebunioni csatában a kunok segítségével a bizánciak legyőzték a besenyőket.¹⁰ A győzelem következtében a birodalom 1122-ig megszabadult a több mint negyven éve tartó besenyő fenyegetéstől.¹¹

Míg a kunok első négy megjelenése (1078-ban, 1087-ben, 1089-ben és 1091-ben) a Dunától délre levő területeken a besenyőkhöz köthető, az ötödik, az 1094-es kapcsán a besenyők már nem játszottak szerepet. A XI. században a kunok Bizánci Birodalom elleni támadásai, illetve portyái közül ez az 1094. évi volt a legsúlyosabb. Ebben az évben a kunok támadásának a zsákmányszerzés mellett két oka is lehetett. Egyfelől az Anna Komnéné által ál-Diogenésnek¹² nevezett trónkövetelő támogatása – ez azonban feltehető-

Παραδουναβον) külön területi-adminisztratív egységet képzett, amelynek Dristra (ma Silistra) volt a központja. A thema határai a Balkán-hegység, a Duna a Vidinnel szemben levő szakasza a torkolat vidékéig és a Fekete-tenger (MÁRCULET 2005. 124.; MÁRCULET). Paristrion történetével kapcsolatosan l. még BĂNESCU 1933.; BĂNESCU 1944.; BĂNESCU 1946.

⁷ A besenyők és a Bizánci Birodalom XI. századi kapcsolatára l. a mindmáig alapmunkának tekinthető ВАСИЛЬЕВСКИЙ 1908.; GYÓNI 1942., újabb keletű monográfia a DIACONU 1970. Jó francia nyelvű áttekintés MALAMUT 1995. A besenyők vallásával és történetével kapcsolatos legújabb magyar nyelvű összefoglalás BALOGH 2009. 93–108.

⁸ Al. VII, v, 1–2.

⁹ Al. VII, vi, 3.

¹⁰ A kunok és bizánciak 1091-es besenyők feletti győzelmével kapcsolatosan OSTROGORSKY 2003. 318. A kunok 1091-es hadjáratairól l. KOVÁCS SZILVIA: A kunok és az 1091-es lebunioni csata. In: „Kun-kép.” A magyarországi kunok hagyatéka. Tanulmányok Horváth Ferenc 60. születésnapja tiszteletére. Szerk. Rosta Szabolcs. Kiskunfélegyháza 2009. 273–288.

¹¹ A besenyők utolsó nagy támadása a Bizánci Birodalom ellen 1122-ben volt, amikor is a bizánciak hatalmas csapást mértek a Dunától északról érkező besenyőkre. A beroei (ma Stara Zagora, Bulgária) csatában aratott győzelem emlékére II. Jóánnes Komnénos császár „a mindmáig besenyőnek nevezett ünnepet rendelte el a történekre való emlékezésül és öröm jeléül” (NIKETAS Hist. 13–16.; vö. angol ford. MAGOULIAS 1984. 10–11.; a részlet magyar fordítása: GYÖRFFY 1990. 214.). A csatával kapcsolatos forrásunk szerint a császár uralkodásának ötödik évében (1122. augusztus. 15. és 1123. augusztus. 14. között) került sor erre az összecsapásra. A csata időpontját 1122-re datálja Kurtz (KURTZ 1907. 86.). Míg Györffy indokolatlanul későre, 1124-re teszi az összecsapást. L. GYÖRFFY 1990. 213. A csata után a Magyar Királyság területére menekülő besenyőkről l. MAK 1974. 253–254.

¹² A trónkövetelővel kapcsolatban egyes kutatók úgy gondolják számos jel utal arra, hogy valóban IV. Rómanos Diogenés fia lehetett (FRANKOPAN 2005. 147–166.). A császárlány szerint az ál-Diogenés egy charaxbeli alsóbb társadalmi rétegből származott. Nem lehet pontosan tudni, hogy a trónkövetelő az Ízmit melletti ke-

en csak ürügy lehetett a kunok számára –, másfelől pedig nem lehet kizárni Vasil'evskij feltételezését sem, aki szerint a kunok bosszújának is tekinthető ez a támadás, mert a bizánciak kevéssé mutatkoztak hálásnak a lebunioni csatában nyújtott segítségükért.¹³

A támadás datálásával kapcsolatban számos évszám, így az 1091, 1092, 1095, 1096, sőt az 1114-es is felmerült,¹⁴ ami azért is érthetetlen, mert Gyóni bebizonyította, hogy Anna Komnéné leírása alapján nagy bizonyossággal lehet arra következtetni, hogy 1094-ben került sor az eseményekre. Az Alexiasból tudjuk, hogy a császár 1094-ben a raškai Volkanos (Vlkan) ellen indult, aki rajtaütéseivel zaklatta a határ menti területeket. Hadjáratát azonban félbe kellett szakítania a Niképhoros Diogenész – IV. Rómanos Diogenésznek (1068–1071) és második feleségének, Eudokia Makrembolitissának fia – vezette összeküvés miatt, akit miután lever, 1094. június 29-én Péter és Pál apostol napján megvakítottak.¹⁵ Majd a Neilos és Blachernitis eretnekek ügyével foglalkozott.¹⁶ Ezután következik Anna munkájában a kunok támadásával kapcsolatos események leírása, amelyek 1094 őszére datálhatók.¹⁷

A kunok által támogatott trónkövetelőt az eseményekkel kapcsolatos legfontosabb forrásunk, I. Alexios Komnénos császár lánya, Anna Komnéné munkájában szélhámosnak nevezi, azt állította magáról ugyanis, hogy ő nem más, mint León, IV. Rómanos Diogenész császár fia. Ezt a császárlány kizártnak tartja, mert szerinte León elesett a szeldzsukokkal folytatott Antiocheia melletti csatában (1075).¹⁸ Meg kell jegyezni, hogy Anna Komnéné Léonnal kapcsolatosan téved, mikor azt állítja, hogy meghalt a harc során. Anna férjének, Niképhoros Bryenniosnak munkájából ugyanis tudjuk, hogy IV. Rómanos Diogenésznek egy másik, Kónstantinos nevű fia esett el az említett csatában.¹⁹ Annál is furcsább Anna tévedése mivel korábban maga írja azt, hogy León a szkítákkal, azaz a besenyőkkel folytatott harcok során halálos sebet kapott.²⁰

Anna Komnéné elbeszélése szerint I. Alexios Komnénos császár már korábban a Krím félszigeten levő Kherszón városába száműzte a trónkövetelőt,²¹ aki azonban az oda

reszkedelmi centrumból, Charaxból (ma Hereke, Törökország) származott, vagy pedig a szó egyszerűen csak katonai tábornokot jelent (ui. a görög *charax* jelentése 'palisád'), és ez az ál-Diogenész alacsony származását erősíti (REINSCH 1996. 320. 14. l.).

¹³ ВАСИЛЬЕВСКИЙ 1908. 111–112.

¹⁴ A különböző hipotézisek felsorolását l. DIACONU 1978. 48–50.

¹⁵ Al. IX, ix, 6.

¹⁶ Al. X, i–ii, 1. Neilos tagadta Mária istenszülo mivoltát, és úgy gondolta, hogy Krisztus csak a feltámadása után lett istenné, míg Blachernitis feltehetően Szent Simenon, az Új Teológus tanításait vette át, azaz misztikus volt (ANGOLD 2000. 477–478).

¹⁷ L. GYÓNI 1952. 497–498.

¹⁸ Al. X, ii, 2.

¹⁹ ВАСИЛЬЕВСКИЙ 1908. 109. 2. l.; SEWTER 1982. 296. 8. l.; REINSCH 1996. 320. 15–16. l. IV. Rómanos Diogenésznek (1068–1071) – akit 1071-ben nemcsak megbuktatott a VII. Michail Dukast (1071–1077) támogató párt, de meg is vakított – három fia volt: Kónstantinos, Niképhoros és León. Ez utóbbi két fiú „bíborbanszületett” volt Anna Komnéné szerint (Al. VII, ii, 3). Tehát ha a trónkövetelő valóban az volt, akinek mondta magát, akkor jogszerűen követelte a trónt az uzurpatorként hatalomra kerülő I. Alexios Komnénostól.

²⁰ Al. VII, 3, 8. Az a tény, hogy a császárlány „nem tudja” megkülönböztetni egymástól a Diogenész fiúkat azért is különös, mert tudjuk, hogy a Komnénosok szoros, rokoni kapcsolatban álltak a Diogenészekkel. A három fiú egyike, Kónstantinos Diogenész a császár Theodóra nevű lánytestvérét vette feleségül, míg a Diogenész fivérek nővére I. Alexios öccsének, Adrianosnak volt a felesége (HILL 1996. 43.). Azt pedig Anna maga írja le, hogy Niképhorost és Leónt apjuk halála után Alexios magához vette (Al. IX, vi, 1).

²¹ Anna Komnéné szerint apja kezdetben nem törődött a keletről érkező szegényesen öltözött trónkövetelővel, de az úton-útfélen hirdette, hogy ő az egyik fia IV. Rómanos Diogenész császárnak. És amikor a hír eljutott Theodóra Komnénéhez, – Anna Komnéné ebben az esetben is tévedett, mert Theodóra valójában nem León,

kereskedni járó kunokkal összebarátkozva megszökött, és jó ideig velük élt. Majd a kunok támogatásával elindult, hogy megszerezze a bizánci trónt.²²

A császár viszonylag gyorsan értesült arról, hogy a kunok és a trónkövetelő a birodalma ellen vonulnak, és igyekezett megtenni a kellő óvintézkedéseket, vagyis felfegyverezte seregét, és megkezdte a harci előkészületeket. Megerősítette a Balkán-hegység átjáróit, majd miután értesül arról, hogy a kunok elfoglalták Paristriont,²³ össze-hívta hadvezéreit és rokonait,²⁴ hogy megtanácskozzák a kunokkal szembeni lépéseket. Ennek kapcsán Anna egy különös történettel igyekszik igazolni apja lépéseit. Azt állítja ugyanis, hogy a tanácskozás során a megjelent rokonok és hadvezérek nem támogatták a császárt abban, hogy a kunok elé kivonuljon. Ezért a döntést I. Alexios az isten ítéletére bízta. Két lepecsételt táblát helyeztek el a Szent Szófia székesegyház oltárára, az egyiken az állt, hogy vonuljon a kunok ellen, és támadja meg őket, a másikon pedig, hogy ne. Majd egész éjszakai virrasztás és éneklés után III. Nikolaos Grammatikos pátriárka (1084–1111) az egyiket feltörte, és felolvasta az azon levő szöveget, tudniillik a harc szükségességéről szólót. Ezt a császár isten hangjaként értelmezte, így folytatta az előkészületeket, és elrendelte a hadsereg összehívását Ankhialosnál (a mai bulgáriai Pomorie).²⁵ A sereg összegyűlte után magához hívatta három rokonát: Niképhoros Melissénos cézár,²⁶ Geórgios Palaeologost²⁷ és Jóánnész Taronitést²⁸, akiket Beroé (a mai bulgáriai Stara Zagora)²⁹ és vidéke védelmének megszervezésével bízott meg. Az összegyűlt seregének élére is kinevezte a parancsnokokat. A Balkán-hegység átjáróinak felügyelete és védelme a Dabatenos,³⁰ Geórgios Eupherbénos³¹ és Kónstantinos

hanem Kónstantinos Diogenész özvegye volt – az nagyon elszomorodott a hallottak miatt. Az Alexias tehát azt sugallja, hogy a császár nővérének kérésére száműzte és záratta be a trónkövetelőt (Al. X, ii, 3). Egyes kutatók szerint 1092-ben került sor a trónkövetelő száműztetésére (ВАСИЛЬЕВСКИЙ 1908. 111.; КНЯЗЬКИЙ 2003. 102–103.). Az orosz források alapján tudjuk, hogy Vladimir Monomach kijevi fejedelem egyik lánya León cárevis (Леонъ царевичъ) felesége volt. Természetesen kérdéses, hogy az 1094-ben megvakított trónkövetelő és az Ираѣвъ Évkönyvben szereplő León esetében egy és ugyanazon személyről van-e szó (КОНОВАЛОВА–ПЕРХАВКО 2000. 44–45.).

²² Al. X, ii, 4.

²³ A Dunán nagy valószínűséggel Dobrudzsa déli részén, Silistra közelében kelhettek át. Erre utalnak a Tzimiskés (969–976) korában épített Păcuil lui Soare szigetén levő bizánci erődítmény ásatásai (DIAONU 1978. 51–55.). Ennek a Păcuil lui Soare–Silistra útvonalnak a használatát bizonyíthatja, hogy az utóbbi településtől mindössze 7 kilométerre levő Kalipetrovóban talált pénzérmékből és ékszerekből álló kincsleletet a kunok 1094-es támadása elől rejthették el (OBERLÄNDER–TÄRNOVEANU 1992. 42–43.).

²⁴ A császár stratégiájának fő jellemzője, hogy hadvezérei – kiknek döntő többsége a rokonai és az idegenek közül került ki – nem cselekedhettek önállóan, azonban I. Alexios mindig megtanácskozta velük a teendőket (BUCKLER 1968². 359.). A hadvezéreinek adott kevés hatalom a császár uralkodása elején gyakori összeesküvésekkel magyarázható. Ezt támasztja alá, hogy uralmának végén sokkal nagyobb önállóságot engedélyezett vezéreinek (PRICE 2005. 91.).

²⁵ Al. X, ii, 5–6.

²⁶ Eudokia Komnéné férje, Niképhoros Melissénos a cézár címet Thesszaloniké városának vezetésével együtt I. Alexios Komnénos császártól kapta. Niképhoros több hadjáratban is elkísérte sógorát (SKOULATOS 1980. 240–245.).

²⁷ A császár sógora volt, mivel 1081-ben I. Alexios feleségének, Eirené Dukasnak testvérét, Annát vette el (SKOULATOS 1980. 99–105.).

²⁸ I. Alexios nővérének, Mária Komnénének és Michaél Taronitásnak volt a fia (SKOULATOS 1980. 155–156.).

²⁹ Beroének a Balkán-hegységtől délre, a Sredna Gora lábainál fekvő városnak fekvése következtében stratégiai jelentősége volt.

³⁰ SKOULATOS 1980. 74.

³¹ A császár tapasztalt katonája lehetett, ui. már a besenyők elleni harcokban is részt vett (SKOULATOS 1980. 94–95.).

Humbertopulos³² irányítása alatt álló seregek feladata volt. Végül a császár maga is az abban a térségben levő Chortareaba,³³ a Balkán-hegység keleti részén levő hágóhoz ment, és ellenőrizte, hogy a hágók védelmével kapcsolatos parancsait végrehajtották-e. Ezután az Ankhialos melletti Szent-tónál (ma Pomorijsko ezero) tábort vert. Rövid idő múlva itt értesítette a császárt egy Pudilos³⁴ nevű vlach³⁵ előkelő arról, hogy a kunok átkeltek a Dunán.³⁶ Itt – mint többen utaltak már erre – Anna önellentmondásba keveredett, ugyanis korábban azt írta, hogy a kunok már elfoglalták Paristriont,³⁷ ehhez azonban át kellett már kelniük a Dunán. Egyes kutatók úgy próbálták ezt a problémát megoldani, hogy feltételezték, Pudilos nem a Dunán való átkelésről számolt be, hanem a Balkán-hegységen és a Tundža felső folyásán való áthaladásukról értesítette a császárt, vagyis már korábban elfoglalták Paristriont. Ha a Balkán-hegységen keltek át a kunok, akkor érthető, hogy a későbbiekben a császár miért aggódott Adrianopolis miatt. Ugyanakkor Ljubarskij megjegyzi: Anna Komnéné következő mondatai cáfolják annak lehetőségét, hogy a Balkán-hegységen keltek át a kunok. Ugyanis az Alexias szerint miután megérkezik Pudilos a hírekkel, a császár pedig intézkedett Adrianopolis védelméről, levélben parancsolja meg Kónstantinos Katakálón Euphorbénosnak,³⁸ hogy vegye magához Monastrast³⁹ és Michaél Anemast⁴⁰ azok csapataival, majd amint meghallják, hogy a kunok átkeltek a hágókon kövessék őket és vártalan rajtaütésekkel zaklassák. Azt sem lehet azonban kizárni, hogy Anna Komnéné első alkalommal a Dunán átkelő, és a paristrioni részekben portyázó különálló egységekre utal, később pedig arra gondolhatott, hogy Pudilos a kun főszereg folyón való átkeléséről értesítette a császárt.⁴¹ Gyóni úgy gondolja, hogy a Katakálón Euphorbénosnak kiadott parancsok korábbiak, ezért nagy valószínűséggel a Balkán-hegységen való átkelésről van szó.⁴² Diaconu

³² Humbertopulos (Humber fia) normann származású kitűnő harcos előbb Niképhoros Botaneiatés, majd I. Alexios császár seregében. Részt vett az 1091-es lebonioni csatában is a besenyők ellen, ugyanabban az évben azonban összeesküvést szőtt a császár ellen, ezért száműzték, I. Alexios azonban hamarosan megbocsátott neki (SKOULATOS 1980. 68–71.).

³³ A Pravadiból Aidosa vezető út ezen, a Nadír-Derbend átjárón vezet át. L. még TIB 6. 237.

³⁴ A Kekauménosnál említettek mellett, akik az 1066-os vlach–bolgár–görög lázadás élén álltak, ez az egyik első névszerint ismert vlach előkelő l. GYÓNI 1952. 502–503. 39. l.j.

³⁵ Nem lehetetlen, hogy ez a Pudilos a környéken élő vlachok egyik olyan vezetője volt, aki a bizánci adminisztrációhoz közel állt. A vlachok egy másik része azonban a kunokat támogatta. A vlachok szerepéről 1094-ben l. GYÓNI 1952.

³⁶ Al. X, ii, 6.).

³⁷ Al. X, ii, 4.

³⁸ A császár ezen harcosa, akinek neve az Alexiasban három formában is (Katakálón Kónstantinos, Kónstantinos Euphorbénos és Euphorbénos Katakálón) megjelenik jelentős szerepet töltött be a kunokkal folytatott harcokban. Ugyan nem tudta megakadályozni a kunok átkelését a Balkán-hegységen, de utóbb a Goloé környékén levő fosztogató kunokon rajtaütött és többeket elfogott közülük. Anna szerint a császár érdemeiért nobilissimus címmel tüntette ki. Ugyancsak az ő feladata volt, hogy seregével bejusson a kunok által szorongatott Adrianopolisba, de a kunok váratlanul megtámadták és csaknem elesett az ekkor folytatott harcokban (Al. X, iii, 5). Később részt vesz a trónkövetelő elfogásában Putzában (Al. X, iv, 5). Katakálón további szerepére l. SKOULATOS 1980. 62–65.).

³⁹ Monastras, a „félbarbár” (féligen talán kun) az Alexiasban legtöbbet szereplő katonája volt a császárnak. Huszonhárom évig volt I. Alexios Komnénos hű embere. Az Alexiasban tulajdonképpen nyomon követhető katonai pályája, azaz hogyan lett érdemei következtében néhány ember parancsnokából Pergamon tartomány helytartója (BYZTURC. II. 192.; SKOULATOS 1980. 213–215.).

⁴⁰ Az előkelő családból származó Michaél Anémas később, 1094–1102 között részt vett egyik testvérével és számos más előkelővel együtt egy összeesküvésben, amelynek célja I. Alexios meggyilkolása és az ő trónrajtutása volt (Al. XII, v, 6; SKOULATOS 1980. 200–202.).

⁴¹ ЛЮБАРСКИЙ 1965. 555. 950. l.j.

⁴² GYÓNI 1952. 504.

szerint nem egyszerűen technikai hibáról van szó, hanem a császárlány arra utalt, hogy előbb a Dunától északra levő Paristriont foglalták el a kunok, majd utána keltek át a folyón az attól délre levő területek meghódítására.⁴³ Meg kell azonban jegyezni, hogy nincs konszenzus azon a téren, hogy Bizánci Birodalom fennhatósága kiterjedt-e az Al-Duna északi partjára, sőt van olyan kutató, aki kifejezetten elutasítja ennek lehetőségét.⁴⁴ A XI. század ezen periódusában pedig végképp kérdéses a Bizánci Birodalom hatalmának kiterjedése a folyótól északra, hiszen a Dunától délre levő területeken is csak az 1091-es lebunioni csata után kezdtek hozzá a besenyőktől visszaszerzett területek újra beillesztéséhez.

A Pudilostól kapott hír hallatán a császár tanácskozást hívott össze, ahol arról döntött, hogy Kantakuzénos,⁴⁵ Tatikios,⁴⁶ Elkhan Skaliarios⁴⁷ néhány „barbár” harcossal vonuljanak az érintett térségben egy Therma⁴⁸ nevű faluba, és gondoskodjanak annak védelméről.⁴⁹ Majd mivel a tanácskozáson jelenlevők úgy gondolták, hogy Ankhialos biztonságosabb a császár számára, I. Alexios Komnénos ezt a Burgas-öbölben egy félszigeten fekvő várost választotta hadi bázisként. A város stratégiai szempontból kettős előnnyel rendelkezett: egyrészt bevehetetlen falai voltak, másrészt pedig a Fekete-tenger partján feküdt, ennek következtében mind a fővárossal, mind pedig az Al-Duna vidékével könnyű volt a kapcsolattartás.⁵⁰

Miután Alexios hírt vett, hogy a kunok Adrianopolis felé vonulnak, magához hívatta a város vezetőit,⁵¹ és parancsba adta nekik, hogy erősítsék meg a város védelmét, a kapukat tartsák zárva, és megtiltotta nekik, hogy a kunokkal nyílt harcot vállaljanak, mivel a császár tudatában volt saját serege képességeinek.⁵² Ugyanakkor más embereinek parancsba adta, hogy kövessék és váratlan rajtaütésekkel zaklassák a kunokat, ha azok átkeltek a hegyeken.⁵³

Figyelemre méltó, hogy a császár stratégiailag a Balkán-hegység vonalát tekintette a kunok előtt álló egyetlen biztos és védhető akadálnak, meg sem próbálta a birodalmára törő nomádokat a Duna vonalánál megállítani vagy a paristrioni részekben feltartani. Feltételezte,

⁴³ DIACONU 1978. 56.

⁴⁴ MĂRCULEȚI 2005. 124.; MĂRCULEȚI.

⁴⁵ Magas rangú katona I. Alexios Komnénos seregében, csak az Alexiasból ismerjük (SKOULATOS 1980. 49–50.).

⁴⁶ Tatikios szolga származású volt, ugyanis apja Anna Komnéné nagyapjának fogságába esett „szaracén” volt (Al. IV, iv, 3), de I. Alexios seregében magas rangú katonává lett, mivel félelmet nem ismerő harcos volt (SKOULATOS 1980. 287–292.).

⁴⁷ Török emír, kinek Annánál szereplő 'Ελχάν nevében az *ilkhan* török cím ismerhető fel. 1086/1087-ben a császártól vereséget szenvedett, majd felvette a kereszténységet (Al. VI, xiii, 4), és a császár szolgálatába állt (SKOULATOS 1980. 281.).

⁴⁸ Ankhialostól mintegy 20 km-re északnyugatra levő település, a mai bulgáriai Banevo (TIB 6. 477–478.).

⁴⁹ Al. X, ii, 6.

⁵⁰ STEPHENSON 2000. 104.

⁵¹ A két parancsnok Katakalon Tarkhaniotés (SKOULATOS 1980. 286–287.) és Niképhoros Bryennios volt. Ez utóbbi, akit 1078-ban trónkövetelés miatt megvakítottak (Al. X, ii, 7), volt Anna Komnéné férjének, a történetíró Niképhoros Bryenniosnak a nagyapja (Skoulatos 1980. 218–224.).

⁵² Egyes elképzelések szerint a császár nem bízott meg seregében, mivel katonáinak nagy hányada idegen eredetű zsoldos volt (BUCKLER 1968². 361–362.). Ennek ellentmond részben, hogy I. Alexios uralkodása kezdetén híján volt a kellő katonai tapasztalattal és fegyellemmel rendelkező katonáknak. Legalábbis Anna Komnéné, valamint férje, Niképhoros Bryennios munkái arra utalnak, hogy a császárnak az idegen zsoldosokba vetett bizalma azzal magyarázható, hogy I. Alexios korábban kialakult szemlélete szerint a bizánci katonák nincsenek birtokában hadi tapasztalatoknak, fegyelmezetlenek és gyávák (SHEPARD 1996. 102.). Ez lehet a magyarázata, hogy a császár ragaszkodott az idegen származású zsoldosokhoz, a lebunioni csatánál pedig kénytelen volt a kunok segítségét kérni. I. Alexios Komnénos császár hadseregéről uralkodása kezdetén, ill. az azzal kapcsolatos gondokról l. BIRKENMEIER 2002. 56.

⁵³ Al. X, ii, 7.

hogy a kunok célja nem a korábbi harcok során elnéptelenedett és mezőgazdaságilag kevésbé fejlett moesia-i részeken, hanem a gazdag thrákiai és makedóniai területeken való portyázás lehetett. A hegyi átjárók megerősítésével ezt szerette volna megakadályozni.⁵⁴

A császár minden törekvése ellenére a kunok mégis könnyen átkeltek a Balkán-hegységen, mivel a vlachok megmutatták nekik az átjárókat. Így hamarosan már a Kelet-Balkán fontos hágóját délről őrző Goloé⁵⁵ városánál voltak, amikor a lakosság értesült a kunok közeledtéről, a helyőrség kapitányát láncra verte, és átadta az örömmel fogadott kunoknak. Goloé példáját más szomszédos városok is követték, és egyre többen ismerték el a trónkövetelő uralmát. A trónkövetelő feltehetően a sikereken felbuzdulva Adrianopolis helyett Ankhialos felé vette a kunokkal az irányt.⁵⁶ A császár számára nyilvánvaló volt azonban, hogy a várost ostrommal nem tudják bevenni, sőt a terep is rendkívül kedvezőtlen volt a könnyűlovas harcmodorral rendelkező kunoknak. Ezért seregét zárt csatarendben úgy állította fel a kunokkal szemben, hogy a frank zsoldosokkal megerősített bizánci egységeket hátulról a város, jobbról a tenger, balról pedig egy sziklás, bokros, szőlős rész védte, ugyanakkor megtiltotta katonáinak, hogy bárki is megbontsa a zárt alakzatot. A kunok a bizánciakkal szemben szintén felállították soraikat, de nem támadták meg a császár seregét, feltehetően azért, mert tisztában voltak azzal, ha nem tudják megbontani az ellenfél sorait, akkor a kedvezőtlen terep számukra hátránnyal jár. Ennek következtében három napos patthelyzet után a kunok és a trónkövetelő elvonultak Adrianopolis felé. A trónkövetelő arra számított ugyanis, hogy a várost védő idősebb Nikhéphoros Bryennios harc nélkül átadja Adrianopolist.⁵⁷ Nikhéphoros azonban megállapította, hogy a trónkövetelő nem IV. Rómanos Diogenész fia.⁵⁸ Így a város ostromzár alá került, ennek következtében a lakosság és a katonaság nélkülözni kezdett, ezért a császárhoz fordultak segítségért, aki sikertelenül próbált egységeket a városba bejuttatni. Forrásunk, Anna Komnéné munkája szerint közel negyvennyolc nap után Nikhéphoros Bryennios úgy döntött, hogy vállalja a nyílt összecsapást,⁵⁹ és kivonult a városból. A kemény csata során az egyik bizánci harcosnak, Marianos Maurokatakálónak⁶⁰ csaknem sikerült megölnie a kunok fővezérét, Togortakot,⁶¹ akit állítólag csak nyögérei tudtak megmenteni.⁶² Togortak a bizánciak előtt nem volt ismeretlen, 1091-ben ugyanis együtt harcoltak a besenyők ellen a lebunioni csatában.

⁵⁴ STEPHENSON 2000. 105.

⁵⁵ Feltehetően a mai Lozarevóval azonosítható, Burgastól mintegy 59 km-re északnyugatra, a legfontosabb hágó a Riški prohod (Sidéra) déli bejáratát őrző település (TIB 6. 271.).

⁵⁶ A kunok város környékén zajló portyáiról a XII. századi forrás, Meletios élete is említést tesz (ГИБИ. 92.).

⁵⁷ Azt remélte, hogy Nikhéphoros Bryennios nemcsak a várost adja át, de pénzzel is támogatja, és ha a stratégia-
ilag fontos Adrianopolis a kezében van, gyakorlatilag megállíthatatlan a kun sereg a fővárosig (Al. X, iii, 3.).

⁵⁸ Anna Komnéné azt írja, hogy a vak várparancsnok a vár falairól kihajolva a trónkövetelő hangjáról állapította meg, hogy nem az, akinek mondja magát (Al. X, iii, 4.). Nem lehetetlen, hogy Bryennios saját, illetve családjának érdekei miatt nem akart közelebbi találkozót a trónkövetelővel, ugyanis nem sokkal az 1094-es események után, valamikor 1095 és 1097 között lett a császár legidősebb lányának, Annának a férje Bryennios hasonló nevű unokája (SKOULATOS 1980. 225.; FRANKOPAN 2005. 156.).

⁵⁹ Az ostromzár mind a negyvennyolc napján voltak kisebb harcok (Al. X, iii, 4.).

⁶⁰ Anna Komnéné sógora, mivel férjének Nikhéphoros Bryenniosnak a lánytestvérét vette feleségül. A trónkövetelő és a kunok elleni harcban tett szert nagy hírnévre (SKOULATOS 1980. 186–187.).

⁶¹ Az Alexiasban a XI. század egyik legjelentősebb kun vezére – akinek neve az óorosz forrásokban Тугорканъ – Тоуртқан (BYZTURC. II. 316.) alakban két hadjárat kapcsán is szerepel. Nevének a különböző változatok miatt több lehetséges etimológiája van: 1. туяр+қан 'született fejedelem'. 2. тоуртqu 'harkály'; 3. тоуртаq-қан 'kán, aki megjavít, rendbe hoz' (БАКАКОВ 1984. 75.; vö. RÁSONYI–BÁSKI 2007. 759.).

⁶² Al. X, iii, 6.

Időközben a császár a hírek hallatán úgy döntött, hogy elhagyja Ankhialost, és Adrianopolishoz vonul. Miután csellel sikerült a trónkövetelőt elfogni,⁶³ a császár Kis-Nikaiába (a mai törökországi Hafsa)⁶⁴ vonult, ahol híret vette annak, hogy a fosztogatni szétszéledő kunok egyik vezére, Kitzés 12 ezer emberével Thrákia területét pusztítja.⁶⁵ Itt, Taurokomos⁶⁶ vidékén került sor a hadjárat legnagyobb csatájára, amelyben a némileg túlzó számadatokat emlegető forrásunk szerint a bizánciak mintegy hétezer kunt öltek meg, és háromezer foglyot ejtettek, a többiek pedig elmenekültek. A császár a szerzett zsákmányt a környéken élők között széosztotta, majd visszatért Kis-Nikaiába. Ott a kunok vezetői a két vereség után békeajánlattal keresték meg. Anna szerint azonban apja, I. Alexios Komnénos átlátott a tervükön, tudniillik, hogy így kívántak időt nyerni, és míg az uralkodó a kun vezetőket várakoztatta, futárokat küldött a Balkán-hegység hágoit védő egységekhez, hogy akadályozzák meg az azokon való visszavonulásukat. Amikor arról értesült, hogy a kunok ismét Adrianopolis közelében, Avrilevónál⁶⁷ vannak, összegyűjtötte seregét, és ő is odavonult. A bizánci csapatok nem túl nagy létszámára utalhat az a tény, hogy a császár cselhez folyamodva igyekezett elhíttetni a kunokkal, hogy serege hatalmas. Három nomád származású harcosát⁶⁸ azzal bízta meg, hogy csapataikkal vonuljanak a kunok közelébe, verjenek sátrakat, amelyeknek mindegyike mellé éjszaka gyűjtsanak tizenöt vagy annál is több tüzet.⁶⁹ Másnap reggel itt, Adrianopolistól északnyugatra újabb csatára került sor, amelyben a kunok ismét vereséget szenvedtek a bizánci uralkodó nehézfegyverzetű seregétől. A császár seregének könnyűfegyverzetű csapataival a csatából menekülő kunokat egészen a Sidéra-szorosig⁷⁰ követte, többször rajtuk ütött, majd visszatért Goloéba.⁷¹

I. Alexios Komnénos a kunokkal szemben viselt egyetlen hadjáratában⁷² tanúbizonyságát adta kitűnő stratégiai képességeinek. Ankhialosnál már a terepviszonyok jó megválasztásával sikerült a kunokat meghátrálásra kényszeríteni. A továbbiakban Anna Komnéné leírása alapján három nagy csatára került sor. Ezek mindegyikében a kunok vonultak vissza vagy szenvedtek vereséget. Adrianopolisnál csaknem maga a kunok vezetője is elesett, majd Thrákia területén Kitzés hadát a domboldalról a bizánci seregben harcoló szeldzsuk íjászokkal csalogatta le a császár sík terepre, ahol a nehézlovasság a számára kedvezőbb közelharc-

⁶³ A császár egy Alakaseus nevű embere a trónkövetelő bizalmába férkőzve egy Putza nevű erődbe csalta őt és kun kísérőit, ahol a város lakói a tiszteletükre rendezett lakomán leitatták őket. A kunokat lemészárolták, a trónkövetelőt pedig elfogták, majd később a császár anyjának parancsára megvakították (Al. X, iv, 5.).

⁶⁴ Edimétől délkeletre mintegy 25 km-re.

⁶⁵ Anna Komnéné amennyire megbízható a személyek leírása tekintetében, olyan megbízhatatlan, ha az összecsapó hadseregek létszámáról van szó. Minden esetben – amúgy a korra jellemzően – túlzóak az ilyen jellegű adatai.

⁶⁶ Adrianopolistól délkeletre levő hely, pontos helye nem ismert (TIB 6. 472.).

⁶⁷ Adrianopolistól északra, pontosan nem lokalizálható (TIB 6. 159–160.).

⁶⁸ Uzas, mint neve is utal rá, feltehetően úz származású volt (GYÓNI 1942. 66–67.; BYZTURC. II. 228.). A „szkíta Karatzas” (karaca ’feketés’) szintén úz vagy besenyő származású volt (BYZTURC. II. 153.; SKOULATOS 1980. 27–28.). A harmadik Monastras volt l. a 38. lj.

⁶⁹ Al. X, iv, 10.

⁷⁰ Ez Balkán-hegység keleti részén levő čalykavaki szorossal (GYÓNI 1952. 505–512.), a mai Riški hegyi átjáróval lehet azonos (TIB 6. 441.).

⁷¹ Al. X, iv, 11.

⁷² I. Alexios Komnénos uralkodása idején, 1114 novemberében ugyan a kunok még egyszer betörték a birodalomba, de a császár vezette sereg érkezésének hallatán visszavonultak a Dunától északra (Al. XIV, viii, 1, ix, 1.).

ban aratott győzelmet. Két ilyen jelentős vereség után⁷³ a kunok már valóban a visszavonulást fontolgathatták. Erre utal a harmadik, ebben a hadjáratban az utolsó elszenvedett vereségük helyszíne is, ez ugyanis már Adrianopolistól északnyugatra volt.

A Bizánci Birodalom határpolitikájának szempontjából a kunok 1094-es hadjárata több érdekességgel szolgál: feltűnő a bizánciak kiváló információszerezése, a császár a kunok szinte minden hadmozdulatáról időben értesült. Meglepőnek tűnhet, hogy I. Alexios nem is igyekezett megvédeni a paristrioni területeket, ahol az 1091-es lebunioni csata következtében sikerült helyreállítani a birodalom hatalmát.⁷⁴ Bár ez arra is utalhat, hogy a Bizánci Birodalomnak három év alatt még nem sikerült teljes mértékig Paristriont a birodalomba visszailleszteni. Ahogy Goloé és a szomszédos városok lakosságának átállása a kunok oldalára is azt mutatja, hogy a helyi bolgár lakosság, akárcsak a hegyvidéken élő vlachok továbbra is inkább a birodalom ellenségeit támogatták. Ehhez kapcsolódik végezetül az, hogy a „császár Akhillesz-sarka a Balkán-hegységben élő vlachok hűtlensége volt.”⁷⁵ Ezeknek a Balkán-hegységben élő vlachoknak köszönhetően sikerült kijátszani ugyanis a szorosokat őrző bizánciak figyelmét, és tulajdonképpen harc nélkül átkelni a birodalom egyik legfontosabbnak tekintett védővonalán.

A kunok a XI. században öt alkalommal vezettek portyázó hadjáratokat a Bizánci Birodalom területére az írott források alapján. Az első négy megjelenésük az Al-Duna vidékén élő besenyőkhöz köthető, míg a században utolsóként az 1094-es hadjárat során egy trónkövetelőt támogatva jelentek meg a Dunától délre. Hangsúlyozni kell, hogy egyik alkalommal sem a kunok önálló hadjáratáról van szó. Az 1094-es támadásnak katonai célja az uszupátor trónhoz juttatása volt. Természetesen a trónkövetelő ennek következtében a birodalom fővárosát, Konstantinápolyt is meg akarta szerezni.⁷⁶ Egyes feltételezések szerint a kunok támadása nem véletlenül volt 1094-ben, hanem tulajdonképpen ugyanabban az évben elbukott Niképhorosz Diogenész vezette összeesküvés egyenes következményének tekinthető.⁷⁷ Azonban a kunok szempontjából ez a hadjárat is – akárcsak a korábbiak – inkább zsákmányszerző célokat szolgált.⁷⁸ Ezt két érveléssel lehet alátámasztani. Egyrészt szállásterületük nyugati határa valószínűleg a XI. század utolsó évtizedében még a Dnyesztertől keletre lehetett.⁷⁹ Másrészt a kunok a források alapján egy hatalmi vákuumot kitöltve rendezkedtek be a délorosz steppén, és majd csak akkor jelentek meg szállásterü-

⁷³ Még ha nem is fogadjuk el Anna Komnéné számadatait – amely szerint Thrákiában tízezer harcost veszítettek a kunok – jelentős veszteségeik lehettek a támadóknak, ráadásul a Bizánci Birodalmat jól ismerő vezetőjük, a trónkövetelő sem segítette már őket.

⁷⁴ STEPHENSON 2000. 105.

⁷⁵ STEPHENSON 2000. 105.

⁷⁶ Al. X, iii, 3. Diaconu úgy gondolja, ha a politikai cél az ál-Diogenész trónra juttatása volt, akkor a katonai nem lehetett más, mint a birodalom fővárosának elfoglalása (DIACONU 1978. 51.).

⁷⁷ Frankopan véleménye szerint a nagy támogatást élvező Niképhorosz Diogenész vezette összeesküvés kudarcba fulladásáról értesült a száműzetésben levő testvér, aki tisztában volt a császár helyzetével, és ezt kihasználva támadott a kunokkal szövetségben a Bizánci Birodalom ellen (FRANKOPAN 2005. 155.).

⁷⁸ Még a XII. század végén–XIII. század elején – mikor a kunok jelentős szerepet tölthettek be a II. Bolgár Császárság létrehozásában és megerősödésében – sem szerepelt stratégiai törekvéseik között a hódítás. Elsődleges céljuk sokkal inkább a portya volt (VÁSÁRY 2004. 269–270.).

⁷⁹ Az a tény, hogy a száműzött trónkövetelő a krími Kherszón városában kerül kapcsolatba a kunokkal és hogy Tugorkán/Togortak volt a kun sereg egyik vezére, arra utal, hogy a Fekete-tengertől északra levő steppéről érkeztek a kunok (SPINAI 1985. 74.). Tugorkán lakhelyét a források nem határozzák meg; egyetlen közvetett utalás arra, hogy hol nomadizálhatott törzsével, a kunok 1096-ös Rusz elleni hadjáratával kapcsolatos. Ekkor Tugorkán a Dnyeper bal partján levő Perejeszlavl ostromára vonult, és mivel a Dnyeper gázlóit szigorúan őrizték a ruszok, a folyón való átkelés szinte lehetetlen volt. Ezért Pletneva arra következtet, hogy Tugorkán a Dnyeper bal partján nomadizált (ПЛЕТНЕВА 1990. 52.).

let-, illetve lakhelykeresési szándékkal a kelet-európai államok területén, mikor a mongol hódítás elől menekültek.⁸⁰

Az 1094-es hadjárat során történtek a bizánci sereggel a legkomolyabb összecsapások, és ennek során szenvedhettek el a kunok jelentősebb vereségeket is. A kunokban a vlachok és a bolgárok szövetségest láttak a gyűlölt Bizánccal szemben, véleményem szerint elsősorban is inkább a kunokban, és nem a trónkövetelőben, akit nem ismerhettek. Annak ellenére, hogy egyes kutatók úgy vélik, a trónkövetelő jelentősége abban nyilvánult meg, hogy a különböző városok lakóit a kunok mellé állította.⁸¹ A hadjárat nehéz, a kunok számára vereségekkel tele szakasza tulajdonképpen akkor kez-dődött, mikor a trónkövetelő biztatására a kunok továbbhaladva déli irányba görögök lakta vidékre értek, ahol a lakosság már nem támogatta őket. Ennek és a császár fegyelmezett seregének köszönhetően a kezdeti sikerek ellenére a kunok vereséget szenvedtek.

Vezérük Togortak, aki a lebonioni csatában még a bizánciak szövetségese volt, az óorosz évkönyvek Tugorkánjaként jól ismert a Kijevi Russzal való kapcsolatairól. Tugorkan feltehetően részben a bizánci kudarc miatt is kárpótolni akarván seregét, 1096 tavaszán megtámadta a Ruszt. Perejeszlavl folyója, a Trubež mellett azonban a Szvjatopolk Izjaszlavič és a Vladimir Monomach vezette seregtől vereséget szenvedett, és ebben a hadjáratban fiával együtt el is esett.⁸²

A kunok a Balkán-félszigeten, majd a XI–XII. század fordulóján a rusz fejedelmektől elszenvedett vereségek hatására két évtizedig nem támadtak a Bizánci Birodalom ellen. Legalábbis forrásaink szerint a legközelebbi támadásukra csak 1114-ben került sor. Ekkor már a császár is a Dunához vonult, hogy ott csapjon össze a birodalmára támadó kunokkal, akik azonban értesülvén arról, hogy a császár közeledik, visszavonultak a Dunától északra.⁸³

BIBLIOGRÁFIA

ANGOLD 2000.	ANGOLD, M.: <i>Church and society in Byzantium under the Comneni, 1081–1261</i> . Cambridge 2000.
BALOGH 2009.	BALOGH LÁSZLÓ: A besenyők hitvilága és a világvallások. In: <i>Térítés – megtérítés. A világvallások terjedése Kelet-Európa népei között</i> . Szerk. Balogh László–Kovács Szilvia. Magyar Őstörténeti Könyvtár 25. Budapest 2009. 93–108.
БАСКАКОВ 1984.	БАСКАКОВ, Н. А.: Имена половцев и названия половецких племен в русских летописях. In: <i>Тюрская ономастика</i> . Ред. Кайдаров, А.Т.–Баскаков, Н.А.–Джанузак, Т.Д.–Суперанс-кая, А.Б. Алма-Ата 1984. 48–76.
BĂNESCU 1933.	BĂNESCU, N.: La question du Paristrion ou Conclusion d'un long débat. <i>Byzantion</i> 8 (1933) 277–308.
BĂNESCU 1944.	BĂNESCU, N.: Le thème de Paristrion-Paradounavon (Paradounavis). Les origines.

⁸⁰ A kunok közvetlen szomszédaiaknak, a rusz fejedelemségeknek területére sem jelentettek mint hódítók veszélyt (PRITSAK 1982. 308.). Általában a nomád népekre jellemző, hogy a mongol kor előtt kényszerből hagyták el korábbi lakhelyeiket (GOLDEN 1987–1991. 41–81.).

⁸¹ STEPHENSON 2000. 104.; FRANKOPAN 2005. 158. Sokkal valószínűbb az a feltevés, hogy a térségben élő vlachok a kunokban a Bizánci Birodalom elleni fellépés lehetőségét látták. Ugyanakkor felismerték az életmódbeli hasonlóságokat is (GYÓNI 1952. 513.). Sőt talán ez a hasonlóság hozzájárult ahhoz is, hogy a XII. század folyamán a Balkán-félszigeten megtelepedő kunok nemcsak együtt éltek a vlachokkal, hanem – mint Vásáry István feltételezi – egy részük el is vlahosodott, és a század végén közülük kerülnek ki a II. Bolgár Császárság uralkodói (VÁSÁRY 2005.).

⁸² PVL I, 151. 352.

⁸³ Al. XIV, viii, 1, ix, 1.

- BĂNESCU 1946. Le nom. *Bulletin de la Section Historique* 25/2 București 1944. 139–151
BĂNESCU, N.: Les duchés byzantins de Paristrion (Paradounavon) et de Bulgarie. București 1946.
- BIRKENMEIER 2002. BIRKENMEIER, J.: *The Development of the Komnenian Army: 1081–1180*. Boston 2002.
- BUCKLER 1968.² BUCKLER, G.: *Anna Comnena. A Study*. Oxford 1968.²
- BYZTURC MORAVCSIK GYULA: *Byzantinoturcica II. Sprachreste der Türkvölker in den Byzantinischen Quellen*. Zweite durchgearbeitete auflage. Berlin 1958.
- DIACONU 1970. DIACONU, P.: *Les Petchénègues au Bas-Danube*. Bucarest 1970.
- DIACONU 1978. DIACONU, P.: *Les Coumans au Bas-Danube aux XIe–XIIe siècles*. București 1978.
- FRANKOPAN 2005. DE FRANKOPAN, P. D.: Unravelling the Alexiad: Who was 'Devgenevich' of the Russian Primary Chronicle and 'Pseudo-Diogenes' of the Greek sources? *Byzantine and Modern Greek Studies* 29/2 (2005) 147–166.
- ГИБИ Гръцки Извори за българската история. Т. X. Съставители и редактори: Войнов, М.–Тъпкова-Займова, В.–Любомир Й. София 1980.
- GLYKAS MICHEALIS GLYCAE: *Annales*. http://www.veritatis-societas.org/203_CSHB/1828-1897_CSHB_24_Michael_Glycas_Annales_%5BBekkeri_Editio%5D_GR.pdf
- GOLDEN 1987–1991. GOLDEN, PETER B.: Nomads and Their Sedentary Neighbors in Pre-Čingisid Eurasia. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 7 (1987–1991) 41–81.
- GYÓNI 1942. GYÓNI MÁTYÁS: *A paristrioni «államalakulatok» etikai jellege. Archaizáló népnév és etnikai valóság Anna Komnene Alexiasában*. Budapest 1942.
- GYÓNI 1952. GYÓNI MÁTYÁS: La première mention historique des vagues des Monts Balkans. *Acta Antiqua* 1 (1952) 495–515.
- GYÖRFFY 1990. GYÖRFFY GYÖRGY: A kun és komán népnév eredetének kérdéséhez. In: Györffy György: *A magyarság keleti elemei*. Budapest 1990. 200–219.
- HILL 1996. HILL, B.: Alexios I Komnenos and the Imperial Women. In: *Alexios I Komnenos, vol. 1: Papers*. Ed. by M. Mullett and D. Smythe. Belfast 1996. 37–54.
- HOWARD-JOHNSTON 1996. HOWARD-JOHNSTON, J.: Anna Komnene and the Alexiad. In: *Alexios I Komnenos. I: Papers*. Ed. by M. Mullett and D. Smythe. Belfast 1996. 260–303.
- КНЯЗЬКИЙ 2003. КНЯЗЬКИЙ, И.О.: *Византия и кочевники южнорусских степей*. Санкт-Петербург 2003.
- КОНОВАЛОВА–ПЕРХАВКО 2000. КОНОВАЛОВА, И.Г.–ПЕРХАВКО, В.Б.: *Древняя Русь и Нижнее Подунавье*. Москва 2000.
- KURTZ 1907. KURTZ, E.: Unedierte Texte aus der Zeit des Kaisers Johannes Komnenos. *Byzantinische Zeitschrift* 16 (1907) 69–119.
- ЛЮБАРСКИЙ 1965. Анна Комнина: *Алексиада*. Вступительная статья, перевод, комментарий Я. Н. Любарского. Москва 1965.
- MAGOULIAS 1984. MAGOULIAS, H.J. (transl.). *O City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates*. Detroit 1984.
- МАКК 1974. МАКК FERENC: Megjegyzések II. István történetéhez. In: *Középkori kultúróink kritikus kérdései*. Szerk. Horváth János–Székely György. Budapest 1974. 253–259.
- MALAMUT 1995. MALAMUT, E.: L'image byzantine des Petchénègues. *Byzantinische Zeitschrift* 88 (1995) 105–147.
- MÁRCULEȚ 2005. MÁRCULEȚ, V.: Noi considerații asupra organizării teritoriilor bizantine de la Dunărea de Jos în secolele X–XI. *Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica II*. (2005) 113–127.
- MÁRCULEȚ MÁRCULEȚ, V.: Asupra organizării teritoriilor bizantine de la Dunărea de Jos în secolele X–XII: thema Mesopotamia Apusului, strategatul Dristrei, thema Paristrion-Paradunavon. http://ebooks.unibuc.ro/istorie/ideologie/6.htm#_edn15. 2010.01.01. 11:58
- NIKETAS HIST. NICETAE CHONIATAE: *Historia*. I. A. van Diemen. Berolini et Novi Eboraci 1975.

- OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1992. OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU, E.: Numismatic and Historical Remarks on the Byzantine Coin Hoards from the 12th Century at the Lower Danube. *Revue des Études Sud-Est Européennes* 30/1–2 (1992) 41–60.
- OSTROGORSKY 2003. OSTROGORSKY, G.: *A bizánci állam története*. Budapest 2003.
- PÁLÓCZI HORVÁTH 1994. PÁLÓCZI HORVÁTH A.: *Hagyományok, kapcsolatok és hatások a kunok régészeti kultúrájában*. Karcag 1994.
- ПЛЕТЕБА 1990. ПЛЕТЕБА, С.А.: *Половцы*. Москва 1990.
- PRICE 1995. PRICE, T.J.: *An Analysis of the Strategy and Tactics of Alexios I Komnenos*. <http://www.deremilitari.org/resources/pdfs/pricej.pdf>. 2010.01.07. 20:26
- PRITSAK 1982. PRITSAK, O.: The Polovcians and Rus. *Archivum Eurasiae Medii Aevii* 2 (1982) 321–380.
- PVL *Повесть временных лет*. I–II. Подготовка текста Д.С. Лихачева, Перевод Д.С. Лихачева и Б.А. Романова. Москва–Ленинград. 1950.
- RÁSONYI–BASKI 2007. RÁSONYI L.–BASKI I.: *Onomasticon Turcicum. Turkic Personal Names*. As collected by L. Rásonyi. Bloomington 2007.
- RASOVSKIJ 1935. RASOVSKIJ D.A.: Les Comans et Byzance. *Bulletin de l'Institut Archeologique Bulgare (Actes du IVe Congrès International des Études Byzantines)* 9 (1935) 346–354.
- REINSCH 1996. *Alexias. Anna Komnene*. Übersetzt, eingeleitet und mit Anmerkungen versehen von Diether Roderich Reinsch. Cologne 1996.
- SEWTER 1982. *The Alexiad of Anna Comnena*. Transl. from Greek by E.R.A. Sewter. Harmondsworth 1982.
- SHEPARD 1996. SHEPARD J.: 'Father' or 'Scorpion'? Style and substance in Alexios's diplomacy. In: *Alexios I Komnenos, I: Papers*. Ed. by M. Mullett and D. Smythe. Belfast 1996. 69–132.
- SKOULATOS 1980. SKOULATOS, B.: *Les personnages byzantins de l'Alexiade*. Louvain 1980.
- SPINEI 1985. SPINEI, V.: *Realități etnice și politice în Moldova meridională în secolele X–XIII. Români și turanici*. Iași 1985.
- STEPHENSON 2000. STEPHENSON, P.: *Byzantium's Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900–1204*. Cambridge 2000.
- TIB *Tabula Imperii Byzantini* 6. *Thrakien (Thrakē, Rodopē und Haimimontos*. Mit einer Abbildung im P. Soustal. Text und zwei Karten. Wien 1991.
- ВАСИЛЬЕВСКИЙ 1908. ВАСИЛЬЕВСКИЙ, В.Г.: Византия и печенеги (1048–1094). In: *Труды Б.Г. Васильевского*. Томъ I. Санктпетербургъ 1908. 1–175.
- VÁSÁRY 2004. VÁSÁRY I.: Cuman warriors in the fight of Byzantium with the Latins. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. Vol 57. (3) 2004. 263–270.
- VÁSÁRY 2005. VÁSÁRY I.: *Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans 1185–1365*. Cambridge 2005.
- ZONARAS IOANNES: *Annales*.